

Т.В.Чухліб *

ПРОЕКТ «КОЗАЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА» – ІСТОРИЧНА АЛЬТЕРНАТИВА ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ГЕТЬМАНЩИНИ? **

Ранньомодерна Україна могла існувати не лише у вигляді автономного утворення на чолі з гетьманом, але й мати інші варіанти державно-політичного устрою, зокрема традиційного для європейських політичних систем князівства. Досліджуються теоретичні проекти його створення на теренах Війська Запорозького, а також неодноразові спроби їх практичного втілення впродовж другої половини XVII ст. – 60-х рр. XVIII ст. Основна увага звертається на особливості функціонування політичної думки за часів існування Української козацької держави, яка спиралася на світську та церковну традиції «пригадування старовини» княжої доби давньоукраїнської історії.

Ключові слова: козацтво, князівство, гетьманат, державно-політичний устрій, політичний проект.

Про те, як упродовж XVI–XVIII ст. українські козаки облаштовували свій самобутній державний устрій, написано не одну наукову працю¹. Однак цікавим та маловивченим на сьогодні питанням видається дослідження альтернативних варіантів розвитку доволі своєрідного як для східноєвропейського регіону державно-політичного ладу ранньомодерної України. Адже, на нашу думку, він міг існувати не лише у вигляді автономного утворення на чолі з гетьманом, але й функціонувати як традиційне для європейських політичних систем васальне, протеговане або ж самостійне князівство. У цьому контексті не можемо цілковито погодитися з висловленою нещодавно В.Потульницьким у рамках дискусії про синтез української та світової історії тезою, нібито «Богдан Хмельницький став першим українським політичним діячем, який успішно замінив давню князівську-королівську форму династичного правління державою на нову – гетьманську»².

Як відомо, політика персональних монархічних уній, династичні та спадкові проблеми, релігійні війни й інші військові конфлікти за доби пізнього

* Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

** Статтю написано за часткової підтримки фондів Канадського інституту українських студій із Меморіального фонду імені Нестора Печенюка.

¹ Див., напр.: Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – Відень, 1920; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини // Український історик. – 1965. – №3/4. – С.11–14; Мицик Ю. Політичні концепції Б.Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького / Відп. ред. В.Смолій. – К., 1995. – С.21–32; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2000 та ін.

² Потульницький В. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // Український історичний журнал. – 2014. – №1. – С.9.

середньовіччя та раннього модерну неодноразово викликали перерозподіли державних утворень, відчуження територій, змінювали кордони, що з часом призвело до виникнення на основі «удільних» володінь середньовічних князів великих об'єднаних королівств і могутніх імперій. Їхні правителі оголошували себе суверенними володарями та розпочинали домінувати над меншими державними утвореннями, у тому числі й над «малими» державами на чолі з князями³, герцогами, курфюрстами, господарями, гетьманами та іншими правителями, які зі свого боку змушені були визнавати себе залежними в різних політико-правових формах від сильніших монархічних дворів. Політичні проблеми міжнародного становлення та утвердження різних держав не обійшли стороною українські землі Речі Посполитої, на яких від кінця XVI ст. розпочався складний, неоднозначний та доволі стрімкий процес сепарування під козацьким проводом земель України-Русі від «дідичного тіла» Корони Польської.

Козацьке князівство: від політичної ідеї до «сумнівного» титулування та «пригадування старовини»

Думка про започаткування окремого Українського козацького князівства⁴ зародилася в теоретичних розробках церковних інтелектуалів Речі Посполитої ще наприкінці XVI ст. Зокрема, цікавий проект Задніпровського князівства в 1596 р. було складено київським католицьким єпископом Йосифом Верещинським. Він передбачав створення на певній території козацького державного утворення на чолі з князем, яке, згідно з тогочасними правовими відносинами, перебувало б у васальних стосунках із Річчю Посполитою⁵. Цей проект довгий час був суто теоретичною розробкою й, по суті, на рубежі XVI–XVII ст. залишався утопічною ідеєю⁶, адже не сприймався ані владною елітою Корони Польської, ані тогочасними провідниками Війська Запорозького. Хоча, як видається, на сьогодні повною мірою не досліджено вплив «князівського чинника» на інституційне становлення самого Війська Запорозького впродовж другої половини XVI ст.⁷ Поза тим, доволі добре вивчено побутування «культу

³ Очевидно, що праслов'янське слово «князь» було запозичене з прагерманської («*kuningaz*») або ж готської («*kuniggs*») мов, де воно означало «правитель». Первісно у східних слов'ян уживалося щодо військових і родових вождів. У письмовому вигляді як означення правителів Русі вперше з'явилося в тексті візантійсько-руського договору 911 р. (див.: *Толочко А.* Князья в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992; *Тимоцук Б.* Східні слов'яни VII–X ст.: полуддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999; *Толочко О., Ричка В.* Князь // *Енциклопедія історії України.* – Т.4. – К., 2007. – С.368).

⁴ Ця назва умовна, адже на різних стадіях «Українське козацьке князівство» мало різні історичні, напівісторіографічні та історіографічні означення: «Задніпровське князівство», «Руське князівство», «Українське князівство», «Велике князівство Руське», «Сарматське князівство», «Малоруське князівство», «Малоросійське князівство», «князівство Русь», «князівство Українне», «Князівство Військо Запорозьке» тощо (див.: *Сас П.* Князівство Військо Запорозьке // *Енциклопедія історії України.* – Т.4. – С.367–368).

⁵ *Сас П.* С.Оріховський, Й.Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // *Польсько-українські студії.* – Вип.1. – К., 1993. – С.66–67.

⁶ Виникнення та функціонування таких ідей у ранньомодерній Україні означають як «утопічне державотворче мислення» (див.: *Шевчук В.* Утопічне державотворче мислення в давній українській літературі // *Його ж.* Козацька держава. – К., 1995. – С.349–385).

⁷ Про призначення королем Стефаном Баторієм у 1578 р. князя М.Вишневецького козацьким гетьманом див.: *Брежуєнко В.* Гетьман чи старший? За лашгунками номенклатури козацьких

правителя» в козацькому середовищі XVI – першої половини XVII ст., особливе місце в якому займало пошанування королівської влади⁸.

Ідея утворення на Задніпров'ї, історичній «малій Україні»⁹, окремого князівства козаків, «нового Запорозжя», стала найрадикальнішим проявом політичної теорії ранньонаціональної Української держави¹⁰. Порівнюючи владу гетьмана та князя над козацтвом, М.Антонович зауважував, що попри всю фантастичність задумів Й.Верещинського, він виявив більшу політичну зрілість, аніж переважна більшість тогочасних козацьких діячів та їхніх наступників¹¹. Адже об'єднання козацької території у формі князівства було більшим теоретичним досягненням, ніж розвиток влади гетьмана, над яким тяжіла не тільки залежність від монаршої влади короля/царя/султана, але й обмеження владних повноважень суто козацьким станом.

Однак, здавалося б, нездійсненна утопічна теорія вже в 1630–1640-х рр. раптово набула певного практичного втілення в межах українських володінь річпосполитського князя Яреми Вишневецького. Саме він свідомо чи несвідомо підтримав ідею (а, можливо, виступив ініціатором) створення нових адміністративно-територіальних районів в Україні – реєстрових козацьких полків – і таким чином частково втілював начебто нереальні плани Й.Верещинського, який передбачав започаткування полкових козацьких центрів на «волості».

Як влучно зауважила Н.Яковенко, Я.Вишневецький неодноразово мріяв «приміряти» на себе королівську корону¹², однак, щоб стати справжнім володарем Речі Посполитої чи хоча б номінальним «королевичем» України-Русі князеві необхідно було формувати й утримувати вірні війська, які забезпечували б його політичну спроможність. Такі військові підрозділи він почав набирати з місцевого українського люду, що пізніше дало підстави в одному з програмних документів гетьмана Богдана Хмельницького стверджувати (тут і далі підкреслення мої – Т.Ч.):

«Оскільки князь й[ого] м[илість] Вишневецький проти волі й наказу й[ого] кор[олівської] м[илості] таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, починаючи від Дністра, Берлинців, Бару, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис,

провідників (XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки НаУКМА. – Т.130: Історичні науки. – К., 2012. – С.4.

⁸ *Брежуненко В.* Культ правителя в світобаченні християнських козацьких спільнот XVI – середини XVII ст. // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля.* – К., 2010. – С.337–353.

⁹ Про поширення етноніма «Україна» та його побутування в політичних практиках останніх десятиліть XVI – початку XVII ст. див.: *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назва української території між кінцем XVI і кінцем XVII ст.) // *Міжкультурний діалог.* – Т.1: Ідентичність. – К., 2009. – С.57–95.

¹⁰ *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941. – С.48–59; *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.270.

¹¹ *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – С.59.

¹² *Яковенко Н.* Роль і місце князів у ментальності українського Середньовіччя // *Її ж.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-ге. – К., 2008. – С.77.

призначивши на службу його кор[олівської] вел[ичності] і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців¹³.

Із початком та розвитком Української козацької революції в 1648 р. жоден із представників українських/руських князівських аристократичних родів, а серед них найбільш «патріотичними» на той час були Острозькі та Заславські¹⁴, не підтримав її політичних гасел, одним з яких було проголошення або ж відновлення Руського/Українського князівства¹⁵. Проте на бік Війська Запорозького впродовж кінця 1640 – першої половини 1650-х рр. перейшло дуже багато шляхтичів, які зайняли провідні місця не лише серед генеральної, але й полкової та сотенної старшини самопроголошеного на теренах східних воєводств Речі Посполитої державного утворення¹⁶.

Гетьманські повноваження Б.Хмельницького неодноразово порівнювалися з князівськими, а влада гетьмана означувалася не інакше, як князівська. Зокрема, єврейський хронікер Натан Ганновер так описав в'їзд козацького провідника до Києва та прийом його місцевим людом і духівництвом у грудні 1649 р.: «Вони благословляли його на князя й провідника над ними та їхніми дітьми. І вони казали йому: “Ти князь Божий і визволитель”»¹⁷.

Єрусалимський патріарх Паїсій¹⁸ величав Б.Хмельницького «ясновельможним князем» («illustrius princeps»)¹⁹. Це дало підстави історикам зробити висновок про те, що вищий православний ієрарх прирівнював українського гетьмана до сусідніх князів-господарів Молдавії та Волощини, тобто залежних володарів «малих» держав під протекторатом «великої»²⁰. Однак таке твердження потребує певного коригування, адже, наприклад, відомо, що члени польського посольства Адама Кисіля стверджували про величання гетьмана

¹³ Ідеться про «Пункти вимоги Війська Запорозького до його королівської милості пана нашого милостивого», складені в таборі під Зборовом 17 серпня 1649 р. (див.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) / Уклад. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.128–131).

¹⁴ Див.: Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князем Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Ї ж*. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.231–257.

¹⁵ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // *Доба Богдана Хмельницького*. – С.29. Пор.: *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – С.53–54.

¹⁶ За підрахунками В.Липинського, у реєстрі Війська Запорозького 1649 р. серед козаків було записано 1324 шляхтича, які репрезентували 663 шляхетських роди з України-Русі (див.: *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980; див. також: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.3). Натомість сучасний дослідник стверджує, що шляхтичів у козацькому реєстрі 1649 р. було вчетверо більше, тобто близько 4000 осіб (див.: *Кривошея В.* Українська козацька старшина: Персональний склад. – К., 1999).

¹⁷ Цит. за: *Hanover N.* Abyss of Despair (Yeven Metzulah). – New Brunswick; New York; London, 1983. – P.46.

¹⁸ Посідав патріарший престол упродовж 1645–1660 рр., до того був архимандритом одного з монастирів у Молдавському князівстві.

¹⁹ *Miaskowski W.* Dyaryusz podróży do Pereasławia i traktowania tamtejszego z Chmielnickim // *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bielskiego Księga pamiętnicza*. – Kraków, 1864. – S.377.

²⁰ *Плохій С.* Гетьманські освячення // *Його ж*. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С.294.

«князем Русі й Молдавії»²¹. Загально визнано, що Б.Хмельницький намагався добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою правителя Молдавського князівства Василя Лупула – Розандою²². Але у цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів уважалися б «принцями крові» й могли б здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити суб'єктивні фактори (як-от убивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що й підтвердилося невдовзі, коли в 1653 р. було смертельно поранено гетьманича Т.Хмельницького.

Сучасники також порівнювали політико-правовий статус гетьманської влади в Україні з повноваженнями курфюрста Бранденбурга, який хоча й перебував у ленній залежності від польського короля, але при цьому правив «осібно»²³. Упродовж кінця 1640-х рр. постійно ширилися чутки, що Б.Хмельницький «князем київським і руським титулується»²⁴. У «Дискурсі про сьогочасну війну козацьку або хлопську», написаному невідомим польським шляхтичем 21 травня – 23 вересня 1648 р., відзначалося: «Козаки тим небезпечніші й зухваліші будуть, коли виб'ються з підданства Корони Польської та собі річпосполиту нову козацьку або князівство Руське (яке, мабуть, хтось нав'яже) утворять»²⁵.

Додаткового дослідження потребує теза про те, чи надавав турецький султан Мегмед IV Авджи українському гетьману титул «короля» або ж «князя»²⁶. Із цього приводу В.Смолій та В.Степанков стверджували, що Б.Хмельницький не тому відмовлявся від пропозицій іноземних володарів проголосити себе князем, що не хотів встановлення монархічної влади, а керувався розумінням того, що в козацькій Україні немає соціально-політичної опори для князівської влади²⁷. Хоча, як відзначав Я.Федорук, «державотворча діяльність гетьмана, чи, інакше кажучи, політичні плани, скеровані на проголошення Війська

²¹ Див.: Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С.5.

²² Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.317–319.

²³ Під час польсько-литовсько-московських переговорів у Бресті 18 лютого 1657 р. литовський гетьман П.Сапега заявляв московитам:

«І йому, Хмельницькому, володіти б із коронних воеводств воеводством Волинським, воеводством Подільським та всіма містами тих воеводств. І бути б йому, гетьману, під твоєю, великого государя, високою рукою осібно, не підданним, так само, як був у польського короля бранденбурзький курфюрст осібно, не підданним»

(цит. за: Федорук Я. Віленський договір 1656 р.: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. – К., 2011. – С.507).

²⁴ Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.43.

²⁵ Dyskurs o terażniejszej wojnie Kozackiej albo chłopskiej (21.VI – 23.IX.1648) // Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. – Т.1: 1648–1660. – Wrocław, 1989. – S.9.

²⁶ Згідно з дослідженнями О.Прицака, гетьмана Б.Хмельницького в османських документах часто означали саме як «короля Русі» (див.: Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Вип.2. – К., 1993. – С.182).

²⁷ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. – С.5.

Запорозького, за тодішньою термінологією, удільним князівством, була похідною від його боротьби з Яном Казимиром»²⁸.

«Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Pr. Electus Belli Servilis autor Rebellionis Cosaccorum et Plebis Ukrainen dux»²⁹ – такий напис латинською мовою залишив 1651 р. під найбільш достовірним портретом гетьмана голландський художник В.Гондіус. «Bohdan Chmielnicki, dux Cohor. Zaporow.» – саме так Б.Хмельницький почав підписувати свої латиномовні листи до шведського короля Карла X Густава (від 14 і 16 листопада 1656, 18 січня і 21 червня 1657 рр.)³⁰ та бранденбурзького курфюрста Фрідріха Великого (21 червня 1657 р.)³¹. «Theodatus Chmielnicki, dux una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum»³² – цю титулатуру зустрічаємо під охоронним універсалом українського гетьмана 1657 р. австрійським послам. «Bohdan Chmielnicki, dux cum universa Cohorte Zaporoviana»³³ – читаємо підпис у листі до імператора Священної Римської імперії німецької/австрійської нації Фердинанда III від 18 квітня 1657 р. Як відомо латинське слово «dux» в європейських країнах означало «володар», «князь», «герцог» тощо. Так само в листуванні з молдавським і волоським господарями Б.Хмельницький як відповідник українському титулуванню «гетьман» уживав латинське «princeps», що означало «принц», «князь», «господар»³⁴. Окрім того, у своїх латиномовних листах до іноземних володарів він інколи застосовував ще титул «campiductor» («воєначальник», «польний гетьман») ³⁵. Тобто, як бачимо, у відносинах з іноземними володарями Б.Хмельницький постійно «шукав» відповідне титулування, яке відображало б його реальні владні повноваження та було прийнятним для інших правителів.

Можна стверджувати, що Б.Хмельницький у відносинах з окремими сусідніми володарями інколи називав себе князем, а також ототожнював свою гетьманську владу з князівською, тобто з таким державним правлінням, яке передбачало владарювання не тільки над однією (у даному випадку – козацтвом) верствою, але й над іншими станами. Про це, зокрема, переконливо свідчать його численні універсали про охорону православних монастирів, а також окремі привілейні акти щодо захисту прав міщан та руської шляхти, яка визнала його владу. Поза тим, запровадження в політичну практику князівського титулу порушило б, по-перше, внутрішньополітичну ситуацію в повсталій Україні, адже основні гасла виступу було спрямовано саме проти князів-«крулев'ят» та шляхти ³⁶, а по-друге – нівелювало б зовнішньополітичні здобутки з огляду на

²⁸ Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х рр. XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 403.

²⁹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 509.

³⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – С. 595.

³¹ Там само. – С. 596.

³² Там само. – С. 575.

³³ Там само. – С. 578.

³⁴ Там само. – С. 289–290, 484–485, 591–592.

³⁵ Там само. – С. 99–101. Пор.: Плохий С. Гетьманські освячення. – С. 294.

³⁶ Відомі красномовні висловлювання Б.Хмельницького про річпосполитських «корольків, шляхту, дуків і князів», записані сучасниками в 1649 р.: «Король королем нехай буде, таким, щоб карав і стинав шляхту, і дуків, і князів – аби мав волю: згрішить князь – урізати йому шию, згрішить козак – те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути – як ся йому видить»; «[...] мені загинути з усім Військом Запорозьким, чи усій польській землі, усім сенаторам, князям,

ту обставину, що вживання гетьманом князівського титулування йшло всупереч із його прагненнями залучити на свій бік московського царя: спочатку за допомогою обрання його на королівський трон Речі Посполитої (як відомо, ще з 1649 р. Б.Хмельницький хотів бачити Олексія Михайловича королем польським і «великим князем руським»³⁷), а з 1654 р. – визнання військового захисту та політичного протекторату Москви.

Потрібно відзначити й таку важливу ідеологічну складову політичного правління того чи іншого гетьмана Війська Запорозького: усі вони, починаючи від Б.Хмельницького й закінчуючи І.Мазепою та П.Орликом, неодноразово за певних обставин апелювали до історичної спадщини «руських княжат»³⁸. Не викликає сумніву, що за допомогою такого «пригадування старовини» правителі Гетьманщини хотіли бачити свою владу більш легітимною не тільки в очах підлеглого їм населення, але й іноземних володарів. Сучасники неодноразово оцінювали Військо Запорозьке як продовжувача давньоруських часів, зокрема у воєнному мистецтві³⁹. Однак, припускаємо, що в уявленнях гетьманів та їхнього оточення про стародавніх правителів Русі поряд із великими руськими князями XI–XII ст. (найбільш згадуваним серед козацької верхівки був «святий рівноапостольний великий князь Володимир»⁴⁰) усе ж таки більшою мірою увиразнювалися «княжата» не такого вже й давнього Київського/Руського князівства, коли воно у вигляді автономного адміністративно-територіального утворення існувало в межах Великого князівства Литовського та було скасоване лише 1471 р.⁴¹

У тексті «Пунктів головних, за якими Військо Запорозьке іменем всього народу руського вольності просить...», що їх 1675 р. гетьман П.Дорошенко надіслав королеві Речі Посполитої Янові III Собеському, в одному з пунктів йшлося про те, що колись «старі княжата руські й литовські» надавали автономні права для «греко-руської церкви», тобто православних:

«Усілякі привілеї й листи на знищення прав і вольностей церков віри греко-руської та благочестивих її визнаців належних,

королям і шляхті» (див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах. – Т. II: 1648–1651 гг. – Москва, 1953. – С.106; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч.3. – К., 1995. – С.145).

³⁷ Див.: Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С.139.

³⁸ Див., напр.: *Шевченко Ф.* Історичне минуле у сприйнятті Б.Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького.* – С.94–109; *Затилюк Я.* «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // *Український історичний журнал.* – 2011. – №5. – С.28–43.

³⁹ «Ми тепер маємо справу не з тією давньою Руссю, яка з луками й рогатинами вступала в бій, а з небезпечним, озброєним вогнепальною зброєю військом», – писав 31 травня 1648 р. брацлавський воевода А.Кисіль до гнєзненського архієпископа М.Лубенського (див.: Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – С.26, 29).

⁴⁰ Саме в такому «статусі» князь Володимир «пригадується» в універсалі гетьмана І.Самойловича Київському Братському монастиреві від 7 липня 1672 р. (див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І.Бутич, В.Ринсевич, І.Тесленко. – К., 2004. – С.637).

⁴¹ Останнім із київських князів постдавньоруського періоду, очевидно, треба розглядати Федора (1331–1362 рр.) (див.: *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1999; *Войтович Л.* Князі і традиції державності // *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Л., 2000).

і на знищення тих в минулі сейми послані й зареєстровані та [з] канцелярії коронної видані, також листи всілякі й конституції сеймові, вольностям військовим і народові руському шкідливі та противні, щоб було скасовано й навечно в ніщо обернено, а справи всі, як у свідоцтвах старих княжат руських і литовських привілеї, декрети, обмеження, комісії, також привілеї давні та теперішні королів їх м[илості] на церкви, монастирі й уряди церковні, на високому рівні про унію нічого не згадуючи, віри греко-руської людям надані, і зараз терміново, яких Військо Запорозьке потребує, аби обговорені, підтверджені та зміцнені були»⁴².

Доволі цікаво виглядає своєрідне «привласнення» у середовищі генеральної старшини Війська Запорозького не тільки політичної та церковної спадщини «старих княжат руських», але навіть заміна їхньої «самоназви». Так, у прочитанні київського полковника Василя Дворецького «руські князі» перетворюються на «малоросійських» («православні князі малоросійські київські»⁴³), що, з одного боку, може свідчити про наявність у козацької еліти проявів патріотизму, а з іншого – добре знання ними історії власного краю, адже впродовж XV–XVI ст. назва «Мала Росія»/«Мала Русь» неодноразово використовувалася для означення приєднаних до Великого князівства Литовського територій давньої Русі.

Несподіваний (?) проект «Великого князівства Руського»

У контексті дослідження проектів упровадження в Україні князівської влади важливою проблемою залишається розгляд намагань козацьких інтелектуалів утілити в Гадацькій угоді 1658 р. (ратифікована сеймом Речі Посполитої вже наступного року) ідею Руського князівства. Історикам ще потрібно дослідити мотиваційний механізм «винайдення» у середині XVII ст. такого начебто неприродного та несподіваного для козацького «плебсу» проекту, як «Велике князівство Руське», і відповісти на запитання, що це було: намагання використати позитивний досвід автономного перебування у складі Речі Посполитої Великого князівства Литовського, чи все ж таки творці цього ранньомодерного політичного конструкту спиралися на історичну пам'ять⁴⁴ про існування давньої Русі або ж традицію великокнязівської влади в Києві впродовж XV ст.⁴⁵

⁴² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Zamoyskich. – Rkps.1807. – S.138–139; Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичній діяльності П.Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадацька унія 1658 р.: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.264–265.

⁴³ Див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. – С.870.

⁴⁴ Про формування історичної свідомості в ранньомодерній Україні див.: Сас П. Історична думка // Історія української культури. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.678–679.

⁴⁵ Із приходом до влади в Києві 1432 р. литовського князя Свидригайла відбулося відновлення «великого князівства руського», адже, згідно з літописним записом: «Литва посадиша великого князя Жигимонта Кестутовича на великое княжение на Вилни и на Троцех, и князи рустии и бояре посадиша князя Швидригайла на великое княжение руское» (цит. за: Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С.65). Див. також: Русина О. Традиція князівського правління на Київщині // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.3. – К., 1993. – С.172–176.

Поза тим, як нам видається, на кінець 1650-х рр. ця ідея виглядала доволі розмитою та несформованою ідеологічно. Зокрема, у самому тексті Гадяцької угоди лише один раз згадувалося про «князівство Руське» в такому контексті:

«Уся Річ Посполита народу польського й Великого князівства Литовського та Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою, як була перед війною, себто ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною у границях своїх і при свободах своїх згідно з законами – у радах, судах і вільному виборі панів своїх – королів польських, литовських і руських»⁴⁶.

Тобто, бачимо, що у цьому випадку володарем Великого князівства Руського мав бути правитель Речі Посполитої – «король польський, литовський і руський», який, отже, і був великим князем руським. Не йшлося про повноваження гетьмана Війська Запорозького як руського князя, який, з одного боку, мав управляти лише козацьким військом, але з іншого – обиратися «станами воеводств Київського, Брацлавського й Чернігівського». Адже, як стверджувалося в документі:

«Для підтвердження та більшої певності цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ руських і першим сенатором воеводств Київського, Брацлавського й Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани воеводства Київського, Брацлавського та Чернігівського оберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть гетьманство, не віддаляючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана руського»⁴⁷.

Отже, до владних повноважень гетьмана додавалися ще й сенаторські, які хоча й поширювалися на некозацьке населення згадуваних воеводств, але, вочевидь, були меншими від князівських. Символічне втілення цих прерогатив І.Виговського набуло в одному з головних його владних атрибутів-«інсигній» – печатці, де містився напис: «Іван [...] Виговський воевода [г]енерал київський гетьман великий князівства Руського староста чигиринський»⁴⁸.

Гадяцьку угоду було поновлено у Чуднівському договорі 1660 р. між Короною Польською та гетьманом Юрієм Хмельницьким. Концепт «Великого князівства Руського» тут замінило положення про «Вольності Війська Запорозького»⁴⁹. Це, передусім, мало означати, що всі прерогативи «гадяцького» «князівства Руського» повинні були закріплюватися за козацьким автономним державним утворенням.

⁴⁶ Biblioteka Książat Czartoryskich, Oddział Muzeum Narodowego w Krakowie (далі – BCz). – Rkps.402. – S.282–283, 299–300; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.Х. – К., 1998. – С.354–364; *Ugody polsko-ukraińskie w XVII w.* – Kraków, 2002. – С.48–63.

⁴⁷ BCz. – Rkps.402. – S.283.

⁴⁸ *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.123/124. – Л., 1917. – С.4–14.

⁴⁹ BCz. – Rkps.402. – S.351–353.

Незважаючи на те, що у Чуднівському договорі 1660 р.⁵⁰ вже не згадувалося про «Велике князівство Руське» на чолі з «гетьманом військ руських», наступні козацькі реґіментарі неодноразово звертали увагу на долю цього політичного проекту. До того ж це підживлювалося тією обставиною, що королі Речі Посполитої, з огляду на існування в межах їхньої держави Руського воєводства як адміністративно-територіальної одиниці, титулувалися «великими князями руськими». Так, в одному зі своїх листів до короля Міхала Корибути Вишневецького гетьман Петро Дорошенко⁵¹ проігнорував відповідну частину титулування, що було порушенням дипломатичного етикету. Утім, мотиви таких дій провідника Війська Запорозького, очевидно, крилися в тому, що тоді він намагався отримати такий самий титул від турецького султана Мегмеда IV Авджи⁵² та, вочевидь, московського царя Олексія Михайловича⁵³. Однак у відповідь на зауваження великого коронного канцлера Анджея Ольшевського про порушення етикету, у листі від 15 березня 1670 р., П.Дорошенко нагадав урядовцеві, що дедалі частіше представники Речі Посполитої говорять лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за плоти», зазначивши: «Писати його королівську милість князем руським і водночас не хотіти у станах Речі Посполитої згадувати князівство Руське, яка ж тоді у цьому справедливість?»⁵⁴.

У жовтні 1670 р. П.Дорошенко все ж вислав своїх представників – Я.Петрановського та М.Харлана – на черговий сейм, надавши їм спеціальну інструкцію. Однак конституцією 22 грудня було затверджено домовленості з противником правобережного гетьмана – Михайлом Ханенком⁵⁵. До Чигирина привезли королівський лист із поясненням причин відмови у задоволенні вимог П.Дорошенка на Острозьку комісію (які, нагадаємо, базувалися на положеннях Гадяцької

⁵⁰ Див.: Степанков В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. – К., 2007. – С.187–195; Kaczmareczyk J. «Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17, octobra anno 1660» // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. – Białystok, 1995. – С.221–226.

⁵¹ Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011.

⁵² Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.39–60.

⁵³ Промовиста у цьому контексті заява П.Дорошенка московському послові П.Шереметеву наприкінці 1668 р.:

«За моїм старанням не тільки сей бік України, де [...] ми нині проживаємо, під його царської величності руку віддано буде, але ще й усе належне поки [в] державі (в оригіналі “panstwo” – Т.Ч.) чи князівстві Руському кордон проведений був: Перемишль, Ярослав, Галич, Володимир, ті головні міста князівства Руського. Маю в Бога моїм надію, аж по них [кордон] обмежений буде, то князівства Руського богоспасенного города Києва»

(див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.233).

⁵⁴ ВСз. – Rkpс.166. – С.335–337. Див. також: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.291–292; Степанков В. Острозька комісія 1670 р.: передумови, хід, наслідки // Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. – С.485.

⁵⁵ Volumina legum. – Т.V. – Petersburg, 1860. – Р.30. Див. також: Степанков В. Острозька комісія 1670 р.: передумови, хід, наслідки. – С.481–512; Чухліб Т. Острозька угода 1670 // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.688–690; Його ж. З історії політичної боротьби в Українській державі у 60–70-х рр. XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка // Середньовічна Україна: Зб. наук. пр. – Вип.2. – К., 1997. – С.171–184.

угоди), а також сейми 1669 і 1670 рр. Серед іншого відзначалося, що скасування унії в Україні не залежало від світської влади, а виокремлення для Війська Запорозького особливої території неможливе, адже тоді, на думку Міхала Корибута Вишневецького, знову постало б Руське князівство, від якого козаки відмовилися згідно з положеннями Чуднівської угоди. Власне, сам король засвідчив прагнення П.Дорошенка до «удільної» князівської влади в Україні такими словами: «Бо в такий спосіб князівство або господарство Руське (яке дехто має на думці й до цієї мети спрямовує всі свої поради та дії) мало б постати»⁵⁶.

Очевидно, що П.Дорошенко все ж таки набув князівського титулу, але за допомогою Османської імперії. У фермані (грамоті) турецького султана Мегмеда IV Авджи український гетьман означувався титулом «каган»/«гакан»/«хакан», що в османській політичній культурі було відповідником «короля» або ж «великого князя»⁵⁷:

«Я наділив його потрібною владою та повелів також, що він, після важких днів, призначений каганом на території трьох вищезгаданих країн (ідеться про Правобережну, Лівобережну Україну й Запорозьку Січ – Т.Ч.) та урядів і завданням його є насамперед оборона. Народи, котрі перебувають під політичним управлінням, повинні найкращим чином підготуватися і вжити заходів на вирішення існуючих проблем»⁵⁸.

Хоча, можливо, що таке титулування пристосовувалося до реально вживаного на той час П.Дорошенком, тобто було тюркським замінником титулу «гетьман». Очевидно, що в контексті сприйняття владного статусу українського гетьмана слід також звернути увагу на процедуру отримання П.Дорошенком «князівських» атрибутів влади від турецького султана. У листопаді 1672 р. він одержав від Мегмеда IV Авджи грамоту-«нісан» на підтвердження прав щодо Правобережної України у статусі османського підданого⁵⁹. Також «володар усіх володарів» особисто вручив П.Дорошкові золоту булаву й каптан⁶⁰. Удруге на прийомі у султанському шатрі гетьман побував у вересні 1674 р. поблизу Умані, коли османський правитель на знак своєї приязні подарував йому каптан, оксамитову соболіну шапку, кількох породистих коней, а також чергову булаву із золота (за іншими відомостями – зі срібла)⁶¹.

⁵⁶ Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.275. У січні 1671 р. польський король Міхал Корибут Вишневецький вимагав від Петра Дорошенка не тільки зречення турецької протекції, але й ліквідації «Господарства Українського» (див.: Там само. – С.278).

⁵⁷ *Туранли Ф.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К., 2001. – С.334.

⁵⁸ Цит. за: Там само. – С.337.

⁵⁹ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika. – Praha, 1933. – S.39–40; *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.2. – Москва, 2001. – С.110.

⁶⁰ *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji // Studia i Materiały do Historii Wojskowości Polskiej. – Т.VII. – Cz.2. – Warszawa, 1961. – S.326.

⁶¹ *Крикун М.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 р. // *Його ж.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – С.388; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.526–527.

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, П.Дорошенко відмовився від ідеї укладення угоди з Річчю Посполитою на користь скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка оголосила б гетьмана «князем України» під подвійною протекцією Туреччини й Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами⁶². Турецьке покровительство (до речі, як і будь-яке інше) було необхідне П.Дорошенкові лише для того, щоб, за відомостями зі Львова від липня 1675 р., «мати для себе удільне князівство»⁶³. У королівській канцелярії в той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як «напівкнязем»⁶⁴. Власне, це означення якнайкраще підходило П.Дорошенкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» правителем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Хоча з початком османського протекторату ідея відновлення Руського князівства набувала нового звучання, гадацький проект козацького «Великого князівства Руського» впродовж кінця 1650 – початку 1660-х рр. зазнав краху. Основною причиною цього стала позиція влади Речі Посполитої, яка не бажала визнавати політичні претензії Війська Запорозького та його провідників на управління частиною території України-Русі⁶⁵. Окрім того, запровадженню Українського козацького князівства не сприяла поступлива політика окремих гетьманських урядів (насамперед М.Ханенка), які не бачили або не розуміли можливості існування в межах Польсько-Литовської держави національного територіального утворення за прикладом Великого князівства Литовського.

Князювання Юрія Хмельницького в контексті османської та православної політичних традицій

Ще під час переговорного процесу щодо укладення Гадацької угоди 1658 р. керівник посольства Корони Польської Станіслав Беншовський висловив у сеснаті таку думку: «Самоуправління Русі як окремого князівства також довго не протримається. Козаки, які нині про це думають, вимруть, а їхні спадкоємці вже не так гаряче обстоюватимуть це, і поступово все повернеться до колишнього стану»⁶⁶.

Передбачення польського дипломата майже здійснилися б (адже князівські претензії гетьманів І.Виговського та П.Дорошенка так і не набули свого логічного завершення), якби з 1676 р. за допомогою турецького султана

⁶² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Rkps.355. – S.19–20; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S.17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.533–534.

⁶³ Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – Т.Х. – Cz.1. – Warszawa, 1964. – S.280.

⁶⁴ BCz. – Rkps.423. – S.241; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – S.20.

⁶⁵ Докл. див.: *Чухліб Т.* Гадач 1658 р. та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008.

⁶⁶ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922. – S.252–253. Див. також: *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадацька унія // Гадацька унія 1658 р. – К., 2008. – С.166–167.

Мегмеда IV Авджи, по суті, не розпочалася реанімація Гадяцького проекту в його османському варіанті.

Князювання сина Б.Хмельницького на території Правобережної України впродовж 1676–1681 рр., яке відбувалося згідно з положеннями турецько-польських договорів (Журавненський мир 1676, константинопольські угоди 1677–1678 рр.) та за рішеннями Високого Дивану, ще не стало предметом наукових зацікавлень. Утім, певні напрацювання щодо вивчення окремих аспектів діяльності Ю.Хмельницького у цей період вже є⁶⁷. Розгляньмо невеликий «неокнязівський» відтинок минулого України крізь призму новітніх методологічних підходів до політичної історії. Яким, наприклад, був «турецький» церемоніал князівського призначення й висвячення гетьманського сина та чи відрізнявся він від усталених на той час політичних традицій і дипломатичного протоколу? Як Ю.Хмельницький уявляв свої князівські повноваження та як його владу сприймали іноземні сучасники, а також різні верстви населення України?

Припускаємо, що проголошення Ю.Хмельницького у столиці Османської імперії князем України-Русі відбувалося за всіма канонами тогочасної політичної культури. При цьому султан Мегмед IV Авджи пристосовувався до «європейсько-християнських» церемоніальних традицій, про що свідчила участь у звільненні молодшого сина Б.Хмельницького з ув'язнення вищих православних ієрархів – єрусалимського⁶⁸ та константинопольського⁶⁹ патріархів.

Тут потрібно зазначити, що відносини між гетьманами Війська Запорозького та вищими ієрархами православної церкви мали велику традицію. Власне, від часів правління Б.Хмельницького Вселенська патріархія не тільки пильно стежила за тим, що відбувається у повсталій Україні, але й за допомогою власної дипломатії намагалася суттєво вплинути на зовнішню та внутрішню політику гетьманських урядів. Так, єрусалимський патріарх Паїсій, колишній константинопольський предстоятель Афанасій III Пателар, назаретський митрополит Гавриїл і коринфський митрополит Йоасаф відіграли важливу роль

⁶⁷ Див.: Костомаров Н. Гетманство Юрія Хмельницького // Монографии и исследования Н.Костомарова. – Т.12. – Санкт-Петербург, 1872. – С.155–306; Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.237–250; Чухліб Т. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К., 1997. – С.171–182; Його ж. Український князь з козацького роду (Юрій Хмельницький, 1676–1681) // Його ж. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С.135–148; Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С.143–152; Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielnicznko: 1640–1679. – Poznań, 1919.

⁶⁸ Досифей II Нотара (1641–1707 рр.) був представником Єрусалимської православної церкви в Молдавському князівстві, митрополитом Кесарії Палестинської, єпископом. У 1669 р. висвячений на патріарший престол. Із 1676 р. проживав у Константинополі (Стамбулі), потім – у Молдавському та Волоському князівствах. Написав «Історію єрусалимських патріархів» (Бухарест, 1715 р.). Виступав проти підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові, підтримував стосунки з гетьманськими урядами П.Дорошенка, І.Самойловича та І.Мазепи (див.: Кантерев Н.Ф. Стосунки єрусалимського патріарха Досифея з руским правительством (1669–1707 гг.) – Б.м., б.д. – С.8–12).

⁶⁹ Парфеній IV Могилал Хумхум неодноразово займав престол Константинопольської православної церкви: 1657–1659, 1665–1667, березень – вересень 1671, 1675–1676, 1684–1685 рр.

у виборі Б.Хмельницьким московського царя як основного протектора⁷⁰. Під час відвідин із дипломатичною місією Стамбула в 1670 р. козацький старшина Р.Ракушка-Романовський за наказом гетьмана П.Дорошенка з метою політичного тиску на константинопольського патріарха Мефодія III Мороніса⁷¹ провів таємні переговори з каймакамом⁷² і майбутнім великим візиром Османської імперії Кара Мустафою⁷³, після чого українські посланці зустрілися з предстоителем, який благословив на Львівську православну єпископію гетьманського протезе⁷⁴.

Як засвідчував секретар французького посольства у Стамбулі де ла Кюра, саме константинопольський патріарх після отримання на початку 1676 р. звістки про зречення П.Дорошенка від гетьманської булави запропонував турецькому урядові призначити новим очільником Правобережної України Ю.Хмельницького:

«Патріарх на ім'я Парфеній [...] відправив із ним (ідеться про А.Маврокордато – Т.Ч.) цього священника, щоб той міг детально та якнайточніше розповісти великому візирові про перехід Дорошенка (під владу московського царя – Т.Ч.). [...] Цей піп сказав йому, що у Семи Баштах сидів колись чернець, син князя Хмельницького, начальника козаків, ув'язнений багато років тому, який колись уже командував цими людьми після смерті свого батька, і було нескладно їх привести під його владу»⁷⁵.

Спочатку Ю.Хмельницький, пригнічений довгими роками ув'язнення, відмовлявся від запропонованої йому ролі, окрім всього, розуміючи, що в разі згоди буде змушений стати залежним правителем та постійно рухатися в руслі османської політики. Однак за деякий час у результаті наполегливих умовлянь Парфенія IV Могилала та під загрозою смерті (котра, очевидно, ішла з вуст турецького драгомана) «він дослухався до переконань патріарха й товмача, які повідомили йому, що він не може порушити наказ великого правителя, не прирікши себе на смерть, а грецьку церкву – на велике приниження»⁷⁶.

Не зовсім зрозуміла у справі повернення Ю.Хмельницького на політичну арену роль Александра Маврокордато – дипломата Османської

⁷⁰ Ченцова В. Источники фонда «Сношения России с Грецией» Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. – Москва, 2000. – С.154–155.

⁷¹ Займав патріарший престол із 5 січня 1668 до березня 1671 рр.

⁷² Каймакам – один із найвищих членів уряду, друга особа після великого візира Османської імперії.

⁷³ Про вплив турецької політики на православних ієрархів див.: Панченко К.А. Османская империя и судьбы православия на Арабском Востоке (XVI–XIX в.). – Москва, 1998; *Его же*. Ближневосточное православие под османским владычеством: Первые три столетия: 1516–1831. – Москва, 2012.

⁷⁴ Див.: Чухліб Т. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський – військовий діяч та дипломат Корони Польської (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Skripta Manent: Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. – Вип.21. – Л., 2012. – С.787–801.

⁷⁵ Цит. за: Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. – С.147–148.

⁷⁶ Там само. – С.150.

імперії грецького походження⁷⁷. Виступав він суто як перекладач при розмовах Парфенія з Ю.Хмельницьким чи виконував інші функції? Якими були повноваження драгомана Високого Дивану у цій справі? Що за священник був разом із константинопольським патріархом та А.Маврокордато під час процедури звільнення молодшого сина Б.Хмельницького (згідно із записами дела Круа – «грецький священник родом з України»⁷⁸)? Ці питання залишаються поки що відкритими.

Інший сучасник тих подій, шотландець на російській службі Патрик Гордон, у своєму щоденнику залишив такі свідчення:

«Цієї весни ми отримали такі відомості: великий султан [...] звелів патріархові єрусалимському дати дозвіл Юрасеві Хмельницькому покинути монастир, підніс його у князі України та гетьмана, віддав йому всіх полонених, узятих у 1674 р., коли [султан] захопив Умань і Ладжину. Із ними, кількістю 5000, Хмельницький перейшов Дністер і мав отримати з Кам'янця гармати та бойові припаси»⁷⁹.

Слова П.Гордона вказують на причетність єрусалимського патріарха Досифея II Нотара (на той час проживав у Константинополі) до звільнення українського бранця. Наскільки можна довіряти цій інформації? Адже сам її автор не був присутній на той час у турецькій столиці й невідомо, якими джерелами він керувався, згадуючи про єрусалимського патріарха. Поза тим, можна припустити, що цей ієрарх брав участь у процедурі висвячення Ю.Хмельницького на князювання в Україні, адже саме тоді він прибув з Єрусалима до Константинополя⁸⁰. Зрозуміло, що це питання потребує додаткового документального наповнення. Опосередкованим джерелом можуть служити слова секретаря французького посольства: «Він зажив у прекрасному сералі, отримуючи пошану, приймаючи візити та подарунки від турків і найповажніших греків, які під час його перебування в немилості були глухими до всіх його скарг і прохань»⁸¹. Власне, якщо вважати, що єрусалимський патріарх Досифей і константинопольський Парфеній були на той час «найповажнішими греками» в османській столиці, то під їхньою «пошаною» можна зрозуміти саме церковне висвячення. Тим паче, що всі свої універсали до українського

⁷⁷ Народився А.Маврокордато (1637–1709 рр.) в Константинополі (Стамбулі), у родині заможного грека-фанаріота, який торгував шовком. В університетах Рима й Падуї студював філософію, право та медицину. Був професором риторики у грецькій школі Стамбула. Мав лікарську практику. Знав грецьку, турецьку, латинську, італійську та французьку мови. У 1673 р. обійняв посаду драгомана (перекладача) при Високому Дивані. Брав участь у дипломатичних місіях, зокрема Карловицькому конгресі 1698–1699 рр. (див.: *Camariano N. Alexandre Mavrocordato le grand drogman: son activité diplomatique 1673–1709.* – Thessalonique, 1970; *Cernovodeanu P., Carafatu M. Correspondence diplomatique d'Alexandre Mavrocordato l'exaporite: 1676–1703 // Revue des Études Sud-Est Européennes.* – 1982. – №1).

⁷⁸ Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. – С.147.

⁷⁹ Цит. за: Гордон П. Дневник 1677–1678. – Москва, 2005. – С.112.

⁸⁰ Бернацкій М. Досифей // Православная энциклопедия. – Т.ХVI. – Москва, 2007. – С.75.

⁸¹ Див.: Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. – С.150.

населення Ю.Хмельницький підписував титулом, який починався словами «Милістю Божою», що прямо свідчило про легітимацію його влади тогочасними церковними ієрархами.

Світська процедура призначення Ю.Хмельницького на князівство в Україні відбувалася за участі другої особи в османській політичній ієрархії – великого візира Фазиля Агмеда Кьопрюлю-заде (за іншими даними – Кара-Мустафи-паши Межифонлю⁸²). Саме за його наказом, як свідчать джерела, молодшого сина Б.Хмельницького було звільнено з ув'язнення (як писав де ла Круа: «Перший міністр наказав негайно звільнити того й поновити його панування у своєму князівстві»⁸³). Власне, доволі несподіваною видається згадка сучасника про «поновлення панування» Ю.Хмельницького у «своєму князівстві». У даному випадку ця інформація, по-перше, могла засвідчувати тотожність сприйняття гетьманської влади як князівської (адже до 1676 р. Юрій уже двічі обирався гетьманом в Україні), а по-друге – відображати уявлення османського уряду щодо політико-правового статусу козацьких провідників від 1648 р.

Як засвідчує турецька хроніка Рашида-Ефенді, Ю.Хмельницького, «убраного в оксамитовий ковпак і шубу, підшиту соболями, було запрошено до великого візира»⁸⁴. Де ла Круа стверджував, що османський сановник закликав співрозмовника:

«Зберігати вірність Порті, подарував йому каптан з оленя, прикрашений золотом і соболями, чотири кожухи, два латинського покрою та два суконних, спорядженого коня та двісті цехнів. Цей царедворець збільшив йому щоденну платню вповоловину й наказав вигравіювати печатку, яка б містила його ім'я»⁸⁵.

Великий візир Фазиль Агмед Кьопрюлю-заде вручив Ю.Хмельницькому від імені султана Мегмеда IV Авджи владні інсигнії: булаву, бунчук, корогви, бубон, а також письмовий привілей на право володіння правобережною частиною України. Можна говорити про подібність процедури становлення османцями на господарство в Молдавії та Валахії місцевих правителів, а також князя у Трансильванії. Про це, зокрема, свідчать записи ще одного француза-сучасника – Франсуа-Поля Делерака: «Турки, здобувши ці провінції, поставили там вождем місцевого жителя, названого князем України, котрий залежав (від Османської імперії – *Т.Ч.*), як і господарі Валахії, Молдавії та Семигорода»⁸⁶.

⁸² Призначений великим візиром 5 листопада 1676 р. (за ст. ст.), а до того виконував обов'язки каймакана (заступника) Фазиля Агмеда Кьопрюлю-заде (див.: Чухліб Т. Кара-Мустафа // Енциклопедія історії України. – Т.4. – С.107).

⁸³ Луняк Є. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. – С.148.

⁸⁴ [Sękowski J.]. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących. – Warszawa, 1825. – Т.ІІ. – С.124.

⁸⁵ De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secretaire de l'ambassade de France a la Porte. – Paris, 1689. – Р.112–113; Луняк Є. Доля Юрія Хмельницького за свідченнями французького дипломата де ла Круа // Література та культура Полісся. – Вип.67. – Ніжин, 2011. – С.86.

⁸⁶ Делерак Ф.-П. Спогади про Україну (публ. Ю.Мицика) // Хроніка-2000. – Вип.2/3. – К., 1995. – С.95.

Слід відзначити, що один із важливих владних атрибутів Ю.Хмельницького – печатка – значно відрізнялася від клейнодів попередніх гетьманів. На ній було зображено вершника з булавою в піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак із мушкетом і навколо напис: «Печатка князівства Малоруського»⁸⁷. Згідно з повідомленнями польського резидента у Стамбулі С.Процького, на цій печатці був такий напис: «Юрій Хмельницький князь удільний руський»⁸⁸. Києво-печерський архімандрит Інокентій (Гізель) засвідчував, що Ю.Хмельницький використовував атрибути давньоруської князівської влади: «Щира правда, що Хмельницький сприйняв князівство малоросійське й гетьманство запорозьке цієї сторони Дніпра [його] справжній універсал, говорять, написано по-руськи, а печатка в нього старовинних князів руських»⁸⁹.

Очевидно, що в І.Гізеля та інших сучасників із печатками «старовинних князів руських» асоціювалася саме Погоня. Хоча, у даному випадку, слід звернути увагу на те, що впродовж XVI–XVII ст. на землях України-Русі продовжувала існувати традиція використання Погоні як елементу родових князівських гербів. Зокрема, зображення вершника було присутнє в долішній частині герба Четвертинських (Святополк-Четвертинських), ним також послуговувалися Корецькі⁹⁰. До речі, поряд із так званою Погонею литовською (лицар на коні) у князівських гербах неодноразово використовувалася *Погоня руська*, на якій зображено св. Юрія верхи на коні, що перемагає змія. Можливо, що саме Юрій-Зміборець став головним прототипом ідеологічного наповнення печатки молодшого нащадка Б.Хмельницького – Юрія.

Окрім того, не треба забувати й про великий період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, коли на воеводських, земельних та повітових печатках використовувалася Погоня як головний елемент державного герба⁹¹. Зокрема, у Статуті 1566 р. було внормовано зовнішній вигляд земельних печаток: «Даєм под гербом того панства нашого Великого князства Литовского, Погонею, печать, до каждого повету»⁹². Вершник із мечем становив основу земської печатки Київського воеводства впродовж 1614–1645 рр.⁹³

Очевидно, що розробники печатки Ю.Хмельницького, розміщуючи на ній кіннотника з булавою (замість меча чи списа) спиралися не стільки на «пригадування» давньоруської старовини, як на більш сучасну для них литовську та русько-князівську сфрагістичні традиції, до яких сміливо впроваджували козацьку «новизну». Як відомо, князівська печатка Ю.Хмельницького якимось чином (у другій половині 1681–1682 рр.?) потрапила до військової канцелярії Івана Самойловича, а той «при собі [її] затримав, не відсилаючи до [великого]

⁸⁷ Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko: 1640–1679. – S.124.

⁸⁸ BCz. – Rkps.175. – №10. – S.97–98.

⁸⁹ Акты ЮЗР. – Т.ХІІІ. – Санкт-Петербург, 1884. – С.101.

⁹⁰ Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV–XVII ст. // Генеалогічні записки. – Вип.8. – Л., 2010. – С.8–9, 12.

⁹¹ Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.11. – Ч.1. – К., 2004. – С.147–164.

⁹² Цит. за: Цітов А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – С.46.

⁹³ Однороженко О. Українська земельна геральдика... – С.163.

г[осударя], на якій погоня та князівство Малоруське зображено»⁹⁴. Цікаво, що згодом, у 1687 р., невідправлення цієї «державно-князівської» печатки сина Б.Хмельницького до Москви інкримінувалося лівобережному гетьманові як намагання утворити самостійне, «удільне», князівство.

Після смерті Ю.Хмельницького з політичної арени зникли всі інститути Українсько-руського князівства, однак ідея його відновлення спорадично відживала під час суспільних катаклізмів кінця XVII–XVIII ст. як у Лівобережній, так і Правобережній Україні.

Проекти утворення національного князівства на Запорожжі, Правобережжі та Лівобережжі (1690–1760-ті рр.)

Дивним чином ідея утвердження Українського князівства відродилася на початку 1690-х рр., коли з Батурина на Січ утік опозиційно налаштований до політики гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи писар Петро Іваненко (Петрик). Частина запорожців, які не погоджувалися з діями центрального гетьманського уряду, за підтримки хана Селіма I Гірея обрали його своїм гетьманом. 26 травня 1692 р. він підписав із Кримом військово-політичний договір («Статті вічного миру з ясновельможним ханом і з усією державою Кримською удільного Київського та Чернігівського князівства й усього Війська Запорозького Городового та народу малоросійського»)»⁹⁵.

Свого часу О.Оглоблин відзначав, що цей трактат механічно поєднував ідею державності Війська Запорозького з ідеєю Українського князівства⁹⁶. Власне, сама його назва переконливо свідчила не лише про «пригадування старовини» колишнім козацьким канцеляристом Петриком, але й політичні претензії на великокнязівську спадщину давньої Русі, а отже – «удільне» (самостійне) управління всім Військом Запорозьким разом із «народом малоросійським». Цю ідею було маніфестовано не лише в назві, а також у першій статті договору. До речі, в історії вітчизняної політичної думки означення «удільне князівство» вперше вживалося в тексті міжнародної угоди.

Як стає зрозумілим із тексту українсько-кримської угоди 1692 р. «Київське та Чернігівське князівство» також об'єднувалося більш широким понятійним означенням – «Малоросійське князівство» (п.2: «випаде кримським військам іти на оборону якогось неприятеля князівства Малоросійського»; п.5: «Чигиринський бік (Правобережна Україна – Т.Ч.) з усіма містами має бути під володінням Малоросійського князівства»). Причому означення «князівство Малоросійське» кореспондувалося з означенням «Малоросійська Україна» (п.3: «для відібрання Малоросійської України від московської влади»). Своєю

⁹⁴ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч.1. – Москва, 1858. – С.304.

⁹⁵ Див.: Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Багалія. – К., 1927. – С.741–744. Див. також: Його ж. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – С.17–23; Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII ст. Петро Іваненко (Петрик) // Його ж. Козацька держава. – К., 1996. – С.152–166; Станіславський В. У чому суть угоди про дружбу і братерство, укладеної Петром Іваненком з Кримом у 1692 р.? // Крим: шлях крізь віки: Історія у запитаннях і відповідях. – К., 2014. – С.161–164.

⁹⁶ Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – С.17.

чергою, під «Малоросійською Україною», як можна зрозуміти з тексту договору, розумілася «Малоросійська держава» (п.4: «мають бути два полки, Охтирський та Сумський, зі всіма угіддями своїми залишені під володінням Малоросійської держави»). Цікаво, що в п.13 стосовно назви тогочасної України також уживався хоронім «Русія», тобто «Русь».

У даному випадку, на нашу думку, автори угоди (передбачаємо, що в написанні тексту Петрикові допомагали запорозькі писарі) вибудовували струнку політичну ідеологему («Військо Запорозьке» – «Русія/Русь» – «Чернігівське та Київське князівство» – «Князівство Малоросійське» – «Малоросійська Україна» – «Малоросійська держава» – «малоросійський народ»), яка мала дати зрозуміти не лише кримському ханові, але й іншим східноєвропейським монархам, що Військо Запорозьке не є «військом» у первісному значенні цього слова, а повноцінною державою-князівством. Власне, у п.6 договору 1692 р. так і писалося: «Війську Запорозькому й усьому народові Малоросійського князівства удільного Київського та Чернігівського». При цьому територія цього «уявлюваного» Українського князівства мала поширюватися не лише на землі Київщини та Чернігівщини, але й «обидві сторони» Дніпра, тобто на весь обшир Правобережної та Лівобережної України в межах, «поки Хмельницький завоював з ордами від ляхів». Очевидно, найбільш вражаючим для сучасників був п.9, де нарешті відверто (чого не дозволяли собі всі попередні гетьмани у стосунках з іноземними володарями) було проголошено прагнення стати незалежною державою: «Малоросійському князівству й усьому Війську Запорозькому, коли дасть Господь Бог вільну державу, щоб було вільно учинити собі природне право та порядок, який полюбитися»⁹⁷. У 16 пунктах українсько-кримського договору 1692 р. «князівство» як термін, що означав ранньомодерну Українську державу («Військо Запорозьке», «Малоросійську Україну», «Русію»), зустрічається 17 разів.

Улітку 1693 р. кримська орда разом із невеликим козацьким військом гетьмана-князя П.Іваненка намагалася оволодіти територією Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом Петрик оселився на землях Білгородської орди, а потім так званої Ханської України⁹⁸, і надалі будував плани щодо опанування території всієї козацької України з метою впровадження там свого князівського проекту.

Історики вже неодноразово звертали увагу на той факт, що під час повстання гетьмана І.Мазепи в 1708–1709 рр. проект впровадження князівської форми правління набув нового звучання⁹⁹. Власне, більшість дослідників цитували відоме висловлювання царя Петра I про бажання українського правителя стати «великим князем» і таким чином «відторгнути» Україну від Росії:

⁹⁷ Див.: *Оглоблин О.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. – С.742.

⁹⁸ Див. докл.: *Чухліб Т.* Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву // *Його ж.* Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – К., 2009. – С.383–393.

⁹⁹ Див.: *Андрусак М.* Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // *Записки НТШ.* – Т.СЛІІ. – Л., 1933. – С.35–61; *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті // *Мазепа: Збірник.* – Т.1. – Варшава, 1938. – С.25–41; *Субтельний О.* Мазепинці. – К., 1994. – С.26–29.

«Аби неприятель не виконав волі своєї й не відторгнув би настільки великознатний малоросійський народ від держави нашої, що може бути початком усіх наших негараздів [...]. Король Карл і самозванець Лещинський залучили до волі своєї [...] гетьмана Мазепу, які клятвами зобов'язалися між собою [...] учинити князівство окреме під владою його (І.Мазепи – Т.Ч.), де йому бути великим князем»¹⁰⁰.

Стосовно прагнення І.Мазепи перетворити у цей час Військо Запорозьке на Українське князівство згадували також інші його сучасники¹⁰¹. Про це ж переконливо свідчить відтворений за щоденниками шведських офіцерів текст угоди між королем Карлом XII та І.Мазепою 1709 р.¹⁰², в якій, зокрема, ішлося:

«[...] п.3: Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього; п.4: Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у владі цим князівством, по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами стародавніми законами; п.5: Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України, й[ого] к[оролівська] в[еличність] не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб; п.6: Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть й.к.в. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч»¹⁰³.

У контексті політичних планів І.Мазепи утворити «удільне» князівство необхідно звернути увагу на той факт, що ще за кілька років до укладення українсько-шведського договору, у 1707 р., австрійський імператор Йосиф II за сприяння московського двору надав українському гетьманові титул «князя Священної Римської імперії німецької нації». Відомий також тогочасний лист І.Мазепи до імператора Австрії, підписаний «Війська Запорозького князь і вождь»¹⁰⁴. Цікаво, що в даному випадку можна простежити подібність із титулуванням Ю.Хмельницького впродовж 1676–1681 рр. як «князя й вождя» Війська Запорозького.

¹⁰⁰ Дневник военных действий российских войск под Полтавой (26 июня 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Т.3: Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.). – Санкт-Петербург, 1909. – С.279–315.

¹⁰¹ Французький дипломат Жан де Балюз (1648–1718 рр.) після відвідин Батурина залишив такий запис: «З Москви я приїхав в Україну, країну козаків, де я був гостем князя Мазепи, котрий займає в цій країні найвищу посаду» (цит. за: *Борицак І.* Мазепа: Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – Т.СЛІ. – С.28–30).

¹⁰² Див.: *Adlerfeld G.* Leben Carls des XII, Königs von Schweden. – Bd.1–3. – Frankfurt; Leipzig, 1740–1742 (перевид.: *Idem.* Histoire militaire de Charles XII, Roi de Suède. – Amsterdam, 1940).

¹⁰³ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Ч.І. – Л., 2002. – С.66; *Борицак І.* Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна (Львів). – 1925. – №1/2.

¹⁰⁴ Mackiv T. Mazeapas Fürstentitel im hichte seines Briefes an Kaiser Josef I // Archiv für Kulturgeschichte. – 1962. – №3. – S.354–356. Див. також: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988.

Власне, прагнення до утвердження князівства в Україні на початку XVIII ст. можна також пов'язати з планами І.Мазепи та генеральної старшини відновити положення Гадяцької угоди 1658 р. про утворення в межах Речі Посполитої національного князівства на зразок Литовського¹⁰⁵. Як засвідчував Д.Апостол, у 1707 р. на старшинській раді в Києві І.Мазепа ознайомив присутніх зі змістом адресованих йому універсалу польського короля Станіслава Лещинського та листів руського воєводи С.Яблоновського й литовського підканцлера С.Щуки. Зокрема, у королівському універсалі йшлося про надання «Україні вольностей як у Короні Польській, так і Великому князівстві Литовському»¹⁰⁶.

Дивним чином ідея запровадження козацько-князівського устрою проявила себе під час так званої Коліївщини 1768 р., коли в містах і селах Київського та Брацлавського воєводств створювалися традиційні для гетьманату органи управління. Згідно з реляцією сучасника, шляхтича С.Крушельницького, керівник повстання Максим Залізняк написав лист, де «промовляв, що належить відібрати Україну в ляхів аж по Случ і Дністер»¹⁰⁷. Інші очевидці тих подій, шляхтичі Тучабський і Квасневський, стверджували, що повстанці обрали М.Залізняка «гетьманом і князем смілянським», а «полковником і князем уманським» – Івана Гонту¹⁰⁸. Відомо, що у ході повстання 1768 р. його керівництво «почало відділяти козаків від хлопів і віддавати останніх під владу поставлених ними комендантів»¹⁰⁹. За показаннями на допиті запорозького козака Лавріна Кантаржея, «Залізняк всякого їм по достоїнству жалувє і дає письмовий від себе всяким людям наказ, щоб всі під його наглядом були [...] і за всім виходячим від нього порядком залишалися під його владою»¹¹⁰. Тобто, йшлося про бажання встановлення на Правобережжі такого устрою, який би наслідував традиційні як гетьманські, так і князівські форми політичного життя.

Дослідження історії впровадження/невпровадження у суспільну практику раннього модерного часу проекту «козацького князівства» було б неповним без згадки про «нав'язливу» ідею багатьох гетьманів започаткувати спадкове правління¹¹¹. На нашу думку, це переконливо засвідчувало

¹⁰⁵ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С.84–85.

¹⁰⁶ Цит. за: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.410.

¹⁰⁷ Opisane rzezi Umańskiej w roku 1768... przez Stanisława Kruszelnickiego // *Mościcki H. Z dziejów Hajdamaczyzny.* – Cz.II. – Warszawa, 1905. – S.12.

¹⁰⁸ Bunt Hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych. – Poznań, 1854. – S.61.

¹⁰⁹ *Moszczeński A.* Pamiętniki do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych St.Poniatowskiego. – Warszawa, 1905. – S.120. Див. також: *Іваницький С.* Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. // Учёные записки ЛГПИ им. А.Герцена. – Т.11: Факультет исторических наук. – Ленинград, 1938. – С.246.

¹¹⁰ Архив Санкт-Петербургского института истории РАН. – Ф.200. – Оп.3. – №215. – Л.22 об. – 23.

¹¹¹ *Верба І.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Мат. респ. іст. читань. – К., 1991. – С.79–84.

прагнення до монархічного режиму (що було відзначено В.Липинським¹¹² та В.Степанковим¹¹³). Бачити свою владу спадковою, а отже – монархічно-князівською, хотів не тільки Б.Хмельницький, який ще за життя передав свою булаву молодшому синові Юрієві, але його наступники – І.Виговський, П.Дорошенко, Д.Ігнатович (Многогрішний), І.Самойлович, І.Мазепа та К.Розумовський.

Власне, претензії на династичну, «монархічну», гетьманську булаву й стали тією остаточною краплею, яка перепополнила чашу терпіння російської імператриці Катерини II та змусили її скасувати автономне гетьманське правління в Лівобережній Україні 1764 р.¹¹⁴ Цікаво, що у так званій Глухівській петиції¹¹⁵, де козацька старшина заявляла про свої права на політичну самостійність у межах Російської імперії, у пункті про вимогу спадкового обрання після смерті К.Розумовського на гетьманський уряд України його сина, згадувався прецедент 1657 р. з успадкуванням Юрієм булави від свого батька, Богдана Хмельницького.

Як бачимо, навіть через такий великий історичний проміжок часу (понад 100 років) політична еліта України-Гетьманщини не тільки добре пам'ятала про запровадження (хай і короточасне) монархічної форми правління, але й намагалася ввести її у практику політичного життя як одну з головних ознак своєї окремішності у взаємовідносинах із центральною імперською владою впродовж другої половини XVIII ст.

Таким чином, князівський політичний проект проіснував понад півтора століття, від 1590-х до 1760-х рр., та був частково втілений за гетьманування Б.Хмельницького (1648–1657 рр.), його сина Юрія (1676–1681 рр.), а також правління І.Виговського (1657–1659 рр.) та І.Мазепа (1707–1709 рр.). Цікаво, що ідею побудови власного князівства в Україні намагалися відродити козацькі інтелектуали під час повстання П.Іваненка (Петрика) 1692 р., гетьманування К.Розумовського в 1754–1764 рр., а також за Коліївщини 1768 р.

Плани утворення Українського козацького князівства, з одного боку, можна вважати певною альтернативою розвитку ранньомодерної національної держави у формі гетьманату (тут можна погодитися з висновками В.Потульницького¹¹⁶), однак, з іншого – оцінювати його як «паралельно-доповнюючий» політичний проект у межах тогочасної Української держави.

¹¹² В.Липинський, зокрема, зазначав, що «прояв самодержавних, монархічних устремлень Б.Хмельницького починає не лише позначатися на політичному розвитку Української козацької держави, але й формувати у свідомості її населення зародок ідеї національного монархізму» (див.: *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659... – С.20).

¹¹³ *Степанков В.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С.14–33.

¹¹⁴ Див.: *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С.89–96. Див. також: *Цутор О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). – Ч.1. – К., 2008.

¹¹⁵ Прошення малоросійського шляхетства і старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г. // Киевская старина. – 1883. – №6. – С.317–345.

¹¹⁶ Див. прим.2.

Уважаємо, що гетьман Б.Хмельницький та його наступники прагнули не до заміни «князівсько-королівської форми династичного управління» як такої, а до відродження на основі гетьманських владних повноважень цієї форми правління як більш притаманної для державно-політичних систем Центрально-Східної, Східної й Південно-Східної Європи.

Early modern Ukraine could have existed not only as the autonomous formation under the hetman, but to have the other versions of state-political system. Particularly traditional version of European political principality systems. The article researches the theoretical projects of Principality foundation on the Zaporozhian Army territory, and the reiterated attempts of its realization during first half of 17th – 60s of 18th centuries. The main attention paid to the features of political thought functioning during Ukrainian Cossack State, which based on the secular and ecclesiastical tradition of “age-old recalling” of principedom age of old-Ukrainian history.

Keywords: *Cossacks, duchy, hetmanate, state and political system, political project.*

